

Przeglądy i komentarze

ZAOPATRZENIA WYPADKOWE W STOSUNKACH PRL-RFN PROBLEMY PRAWNE

1. UWAGI WSTĘPNE

Wśród tzw. porozumień helsińskich, podpisanych 9 października 1975 r., znalazły się dwie umowy, których zadanie polegać miało na uregulowaniu kwestii zaopatrzenia emerytalnego i wypadkowego w stosunkach PRL-RFN. Chodzi tu o umowę o zaopatrzeniu emerytalnym i wypadkowym (dalej zwaną „umową rentową”)¹ oraz o porozumienie, obejmujące wzajemne rozliczenia między obu państwami i ich instytucjami ubezpieczeniowymi w zakresie zaopatrzenia emerytalnego i wypadkowego, a wynikające z braku istnienia umowy i stosunków w tej dziedzinie przed wejściem porozumienia w życie². Dodać należy, iż 7 października 1975 r. — tj. dwa dni przed podpisaniem tzw. porozumień helsińskich — doszło do zawarcia jeszcze jednego (niezmiernie istotnego) porozumienia, o którym *nota bene* w ogóle nie wspomina się w polskiej literaturze przedmiotu: chodzi tu o porozumienie zawarte w formie wymiany not werbalnych między rządem PRL i rządem RFN w sprawie zaopatrzenia wypadkowego³.

Przed 1975 r. zawarto między PRL a RFN jedynie porozumienia regulujące sprawy wycinkowe. 20 lipca 1967 r. zawarte zostało między ZUS-Biurem Rent Zagranicznych a Urzędami Zaopatrzeń w Ravensburgu, Münster, Gelsenkirchen i Hamburgu porozumienie w sprawie przekazywania świadczeń inwalidom — członkom byłego *Wehrmachtu* i ich rodzinom oraz osobom z nimi zrównanymi⁴. Kolejnym etapem była umowa z 25 kwietnia 1973 r. o ubezpieczeniu społecznym pracowników wysłanych przejściowo na obszar drugiego państwa⁵ oraz powiązane z tą umową porozumienie administracyjne z 21 sierpnia 1975 r., zawarte między polskim ministerstwem pracy, płac i spraw socjalnych a zachodniemieckim ministerstwem pracy i spraw socjalnych⁶. Umowa ta zwolniła pracowników wysłanych przez zakład pracy do drugiego państwa z obowiązku ubezpieczenia w tym

¹ *Stosunki rentowe PRL-RFN. Zagadnienia artykułu 16 umowy rentowej z 1975 r. (Wybór dokumentów)*. Wstęp, wybór i opracowanie Jan Barcz, PISM-Warszawa 1986 (dalej: *Wybór dokumentów*), s. 45 i nast.

² Tamże, s. 52 i nast.

³ Porozumienie to ma charakter międzynarodowoprawny. Konwencja wiedeńska o prawie traktatów z 23 maja 1969 r. ograniczona jest co prawda jedynie do umów zawartych na piśmie — art. 2 konwencji (por. St. E. Nahlik, *Kodeks prawa traktatów*, Warszawa 1976, ss. 63-69), to jednak praktyka międzynarodowa uznaje moc międzynarodowoprawną porozumień zawieranych ustnie. Patrz: A. Klafkowski, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 1979, ss. 82/83; A. Verdross, B. Simma, *Universelles Völkerrecht*, Berlin 1984, s. 440.

⁴ *Wybór dokumentów*, s. 29 i nast.

⁵ Tamże, s. 34 i nast.

⁶ Tamże, s. 42 i nast.

państwie i jednocześnie zagwarantowała prawo do pierwszej pomocy w razie wypadku przy pracy oraz do korzystania ze świadczeń leczniczych.

Podpisana 9 października 1975 r. umowa rentowa weszła w życie 1 maja 1976 r. W celu jej realizacji zawarto następujące porozumienia wykonawcze: porozumienie z 11 stycznia 1977 r. między ministrem pracy, płac i spraw socjalnych PRL a federalnym ministrem pracy i spraw socjalnych RFN w sprawie realizacji umowy rentowej⁷, porozumienie (administracyjne) z 20 września 1977 r. o postępowaniu administracyjnym instytucji łącznikowych do spraw zaopatrzenia emerytalnego w zakresie stosowania umowy rentowej, jak również porozumienia z 11 stycznia 1977 r.⁸, porozumienie (administracyjne) z 25 października 1977 r. w sprawie postępowania administracyjnego instytucji łącznikowych do spraw zaopatrzenia wypadkowego w zakresie stosowania umowy rentowej, jak również porozumienia z 11 stycznia 1977 r.⁹.

W obrocie międzynarodowym istnieją dwie zasady, na których zwykle opierają się umowy o zaopatrzeniu emerytalnym i wypadkowym. Jedną z nich jest możliwość zawarcia umowy na podstawie tzw. zasady włączenia, zwanej również zasadą terytorialną (*Eingliederungsprinzip, Territorialprinzip*): według tej zasady, jeśli uprawnieni z danego państwa, będącego stroną umowy, przybędą do państwa drugiego, to wypłatę świadczeń przejmuje to drugie państwo, zaliczając jednocześnie okresy ubezpieczenia z państwa pierwszego przy ustalaniu wysokości świadczenia; państwo, na którego obszarze dana osoba nabyła uprawnienia do zaopatrzenia — płacąc stosowne składki, przekazuje zwykle — w drodze wzajemnych rozliczeń — określone sumy do instytucji ubezpieczeniowej drugiego państwa. Inną możliwością jest tzw. zasada eksportu świadczeń (*Leistungsexportprinzip*), w myśl której — w przypadku wyjazdu uprawnionego do drugiego państwa, będącego stroną umowy — świadczenia są uprawnionemu przekazywane za granicę¹⁰.

Umowa rentowa PRL—RFN zawarta została na podstawie zasady terytorialnej. Wynika to jednoznacznie z art. 4 (część II umowy — „Zaopatrzenia emerytalne”) w odniesieniu do zaopatrzeń emerytalnych, i z art. 7 (część III umowy — „Zaopatrzenia wypadkowe”) w odniesieniu do zaopatrzenia wypadkowego. I tak, w art. 7 pkt 1 stwierdzono, że renty z zaopatrzenia wypadkowego przyznaje — według obowiązujących ją przepisów — instytucja ubezpieczeniowa tego państwa, na terytorium którego mieszka osoba uprawniona, przy czym — według art. 7 pkt 2 — instytucja ta uwzględnia przy ustalaniu renty — według obowiązujących ją przepisów — wypadki lub choroby, które zaistniały lub są uznane za zaistniałe na terytorium drugiego państwa w taki sposób, jak gdyby zaistniały na terytorium państwa pierwszego. Stosownie do art. 7 pkt 3 takie przyznanie renty z zaopatrzenia wypadkowego przysługuje tylko przez okres zamieszkiwania na terytorium państwa, którego instytucja ubezpieczeniowa rentę ustaliła. W okresie tym osoba pobierająca rentę nie ma roszczenia do instytucji ubezpieczeniowej drugiego państwa z tytułu wypadków przy pracy lub chorób zawodowych, które zaistniały na jego terytorium (wyjątki określa art. 15 i 16 umowy — o czym dalej).

Powyższe zasady dotyczą świadczeń tylko w okresie po wejściu umowy rentowej w życie; art. 15 pkt 1 stwierdza bowiem wyraźnie, że „niniejsza umowa uzasadnia prawa i zobowiązania do świadczeń tylko za okres po jej wejściu w ży-

⁷ Tamże, s. 56 i nast.

⁸ Tamże, s. 63 i nast.

⁹ Tamże, s. 67 i nast.

¹⁰ Patrz: J. Barcz, *Orzecznictwo Federalnego Trybunału Socjalnego w RFN w związku z realizacją umowy rentowej z PRL „PiP” nr 2 1980, s. 119.*

cie". Stosownie natomiast do art. 15 pkt 2, przy ustalaniu tych świadczeń uwzględnia się również zaistniałe przed jej wejściem w życie okresy ubezpieczenia, okresy zatrudnienia, okresy z nimi zrównane oraz inne związane z tym istotne okoliczności.

Jak już wspomniano, w art. 15 i 16 umowy rentowej ustalono wyjątki od przyjętej generalnie tzw. zasady terytorialnej na rzecz tzw. zasady eksportu świadczeń — tzn. w określonych sprawach dopuszczono możliwość wypłaty świadczeń dla uprawnionych mieszkających na terytorium drugiego państwa. Do wyjątków tych należą następujące grupy spraw:

po pierwsze — według art. 15 pkt 3 umowy rentowej, osobom mieszkającym na terytorium drugiego państwa będą nadal wypłacane renty z zaopatrzenia emerytalnego lub wypadkowego, jeżeli przed wejściem umowy w życie renty te były wypłacane na podstawie wiążącej decyzji rentowej lub prawomocnego orzeczenia;

po drugie — w myśl art. 15 pkt 4, wypłacie podlegają również określone renty z zaopatrzenia wypadkowego, które faktycznie nie były płacone przed wejściem umowy w życie. Zastosowano tutaj fikcję prawną, używając następujących sformułowań

„Przy stosowaniu ustępu 3 rentę z zaopatrzenia wypadkowego uważa się za wypłaconą w okresie przed wejściem w życie niniejszej umowy, jeżeli na podstawie Konwencji nr 19 Międzynarodowej Organizacji Pracy rentę tę wypłaca się z mocą wsteczną za okres przed wejściem w życie umowy”.

Istotną rolę spełniło w związku z tym wspomniane porozumienie w formie wymiany not werbalnych z 7 października 1975 r.; kwestie te będą przedmiotem szczegółowej analizy w dalszej części artykułu;

po trzecie — w myśl art. 16 ust. 1 (zdanie 1 i 2) umowy rentowej

„jeżeli renty z zaopatrzenia emerytalnego lub wypadkowego Republiki Federalnej Niemiec miały być wypłacone osobom mieszkającym na terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej za miesiąc kalendarzowy poprzedzający wejście w życie niniejszej umowy, to niniejsza umowa nie narusza wypłaty tych rent również za okres po jej wejściu w życie; odnosi się to również do nowych przypadków, stanowiących bezpośrednie następstwo poprzedniego tytułu do zaopatrzenia. Jeżeli renty według przepisów Republiki Federalnej Niemiec o ich wypłacie w okresie pobytu za granicą powinny być wypłacone osobom zamieszkałym na terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej za okresy przed wejściem w życie niniejszej umowy, to wypłata tych rent rozpocznie się najwcześniej cztery lata przed wejściem w życie niniejszej umowy”;

po czwarte — w art. 16 ust. 2 (zdanie trzecie) ustalono, iż tzw. świadczenia uznaniowe (tzn. świadczenia, które mogą być wypłacane przez instytucje ubezpieczeniowe według przepisów o zaopatrzeniu emerytalnym i wypadkowym, ale które nie są świadczeniami obowiązkowymi tych instytucji ubezpieczeniowych)¹¹ nie będą wypłacane osobom mieszkającym na terytorium drugiego państwa. Jednocześnie jednak stwierdzono w zdaniu czwartym art. 16:

„Jeżeli na podstawie wiążącej decyzji lub prawomocnego orzeczenia osobom mieszkającym na terytorium drugiego Państwa wypłacane były świadczenia uznaniowe w okresie przed podpisaniem niniejszej umowy, to niniejsza umowa nie narusza wypłaty tych świadczeń w okresie po jej wejściu w życie”.

Uregulowanie kwestii zaopatrzeń emerytalnych i wypadkowych związanych z przeszłością było zadaniem niezmiernie skomplikowanym. Chodziło tu bowiem

¹¹ Patrz: art. 1 pkt 5 umowy rentowej.

z jednej strony o wypłatę zaległych świadczeń przez instytucje ubezpieczeniowe RFN stosownie do tzw. zasady eksportu świadczeń, czyli o wypłatę przez te instytucje świadczeń dla osób uprawnionych, mieszkających na terytorium Polski. Z drugiej zaś strony należało zadbać o to, aby „eksport” świadczeń odbywał się przy poszanowaniu norm powszechnego prawa międzynarodowego w sposób nie naruszający zwierzchnictwa terytorialnego i personalnego Polski. Zaznaczyć bowiem należy, iż zachodniemiecki system prawa ubezpieczeń społecznych łączył określone świadczenia z zaopatrzenia emerytalnego i wypadkowego z konstrukcjami prawnymi, nawiązującymi do koncepcji dalszego istnienia Rzeszy Niemieckiej w granicach z 31 grudnia 1937 r., z konstrukcją „niemieckiej przynależności państwowej” i „Niemca” w rozumieniu art. 116 ust. 1 Ustawy Zasadniczej — (UZ) RFN, a więc z konstrukcjami prawnymi naruszającymi zwierzchnictwo terytorialne i personalne Polski na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Te konstrukcje prawa zachodniemieckiego, w szczególności tzw. zasada trójpodziału terytorialnego, doprowadziły do zablokowania eksportu do Polski świadczeń z zaopatrzenia emerytalnego, które powinny były podlegać wypłacie na podstawie art. 16 (zdanie 1 i 2) umowy rentowej. Kwestie te analizowane były w polskiej literaturze przedmiotu¹². W niniejszym artykule podjęto próbę analizy tych zagadnień w odniesieniu do zaopatrzeń wypadkowych.

2. PRAKTYKA ZACHODNIEMIECKA DO 1975 r.

2.1. Przepisy ordynacji ubezpieczeniowej (Reichsversicherungsordnung — RVO)

Według § 625 ust. 1 nr 1 RVO ubezpieczenie z ustawowego ubezpieczenia wypadkowego spoczywa, o ile uprawniony nie jest „Niemcem” w rozumieniu art. 116 ust. 1 UZ lub „byłym niemieckim przynależnym państwowym” w rozumieniu art. 116 ust. 2 UZ i dobrowolnie zwykle przebywa poza obszarem mocy obowiązującej Ustawy Zasadniczej. Postanowienie to wprowadzono do RVO na mocy ustawy o nowym uregulowaniu ubezpieczenia wypadkowego z 30 kwietnia 1963 r. (*Unfallversicherung-Neuregelungsgesetz — UVNG*), która weszła w życie 1 lipca 1963 r.¹³ W myśl art. 4 § 2 ust. 1 UVNG, postanowienia te objęły również wypadki przy pracy, jakie miały miejsce przed wejściem ustawy w życie. Jak wynika z § 625 ust. 1 nr 1 RVO, spoczywa ubezpieczenie z ustawowego ubezpieczenia wypadkowego w stosunku do cudzoziemca o ile przebywa on poza RFN (poza „obszarem obowiązywania Ustawy Zasadniczej”), może być natomiast wypłacane (poza „obszar mocy obowiązującej Ustawy Zasadniczej”) jedynie „Niemcom” w rozumieniu art. 116 ust. 1 UZ lub „byłym niemieckim przynależnym państwowym” w rozumieniu art. 116 ust. 2 UZ (o ile wypadek miał miejsce „na dzisiejszym obszarze Republiki Federalnej Niemiec lub Berlina Zachodniego”).

Jak widać, kryterium wypłaty zaopatrzeń wypadkowych dla uprawnionych,

¹² Patrz: *Stosunki rentowe PRL-RFN a orzecznictwo Federalnego Trybunatu Socjalnego*. Materiały z konferencji naukowej 2. X. 1979 r. (Warszawa-Popowo), Warszawa 1980; J. Barcz, *Orzeczenie Federalnego Trybunatu Konstytucyjnego (FTK) z 26 lutego 1980 r. w sprawie wypłaty rent do Polski*. „Przegląd Zachodni” nr 2/1983; L. Janicki, *Republika Federalna Niemiec wobec terytorialno-politycznych następstw klęski i upadku Rzeszy. Zagadnienia prawne*. Poznań 1983 (wydanie II), s. 321 i nast.

¹³ „Bundesgesetzblatt” — „BGBl.” 1963 I, s. 241.

mieszkających w Polsce było m.in. posiadanie przez zainteresowanego statusu „Niemca” w rozumieniu art. 116 ust. 1 UZ. Zaopatrzenia takie — z tytułu wypadków przy pracy na dzisiejszym obszarze RFN lub Berlina Zachodniego — były przez RFN wypłacane, lecz jedynie o ile uprawniony mieszkał na obszarze „Polski Centralnej” (*Zentralpolen*)¹⁴. Wypłata natomiast zaopatrzeń w stosunku do uprawnionego (mającego status „Niemca” lub „byłego niemieckiego przynależnego państwowego” w rozumieniu art. 116 UZ) nie była podejmowana, o ile mieszkał on na polskich Ziemiach Zachodnich i Północnych. Wynikało to z tzw. zasady trójpodziału terytorialnego (zwanej również w praktyce zachodnioniemieckiej zasadą miejsca zamieszkania — *Wohnsitzgrundsatz*)¹⁵, w myśl której polskie Ziemie Zachodnie i Północne nie należą ani do „obszaru obowiązywania Ustawy Zasadniczej” (RFN), ani do terenów „poza obszarem obowiązywania Ustawy Zasadniczej” (zagranica), i tym samym stosowne zaopatrzenie nie podlega wypłacie. Zasada ta, stworzona na początku (w 1956 r.) w odniesieniu do NRD, orzeczeniem Federalnego Sądu Socjalnego — (FSS) z 26 lutego 1965 r.¹⁶, rozciągnięta została na uprawnionych („Niemców”) z tytułu wypadków przy pracy, jakie miały miejsce na obszarze RFN lub Berlina Zachodniego, mieszkających na polskich Ziemiach Zachodnich i Północnych.

Od „zasady miejsca zamieszkania” (czyli niepłacenia zaopatrzeń uprawnionym, mieszkającym na polskich Ziemiach Zachodnich i Północnych) wprowadzono wyjątek: zasada ta stosowana była, o ile uprawniony („Niemiec” w rozumieniu art. 116 ust. 1 UZ lub „były niemiecki przynależny państwowy” w rozumieniu art. 116 ust. 2 UZ) otrzymywał zaopatrzenie od polskiej instytucji ubezpieczeniowej z tytułu wypadku (jaki miał miejsce na dzisiejszym obszarze RFN lub Berlina Zachodniego); wystarczyło przy tym zrównanie w prawach z polskimi uprawnionymi, mieszkającymi na tych terenach; o ile natomiast uprawnionemu nie przysługiwało roszczenie do polskiej instytucji ubezpieczeniowej, to wypłacane było zaopatrzenie przez zachodnioniemiecką instytucję ubezpieczeniową „Niemcowi na byłych niemieckich obszarach wschodnich z tytułu wypadku przy pracy, jaki miał miejsce przed drugą wojną światową na obszarze dzisiejszej Republiki Federalnej Niemiec łącznie z krajem Berlinem”¹⁷.

Tak więc — według przepisów zachodnioniemieckich — do 1975 r. możliwe było wypłacanie zaopatrzeń wypadkowych dla uprawnionych (obywateli polskich), mieszkających w Polsce (z tytułu wypadków przy pracy, jakie miały miejsce na obecnym obszarze RFN lub Berlina Zachodniego) w dwóch przypadkach (przy czym w obydwu przypadkach konieczną przesłanką wypłaty było posiadanie przez uprawnionego statusu „Niemca” lub „byłego niemieckiego przynależnego państwowego” w rozumieniu art. 116 UZ):

- po pierwsze, o ile uprawniony mieszkał na obszarze „Polski Centralnej”;
- po drugie, w stosunku do uprawnionych mieszkających na polskich Ziemiach Zachodnich i Północnych na zasadzie wyjątku od tzw. zasady miejsca zamieszkania (zasady trójpodziału terytorialnego), o ile uprawniony nie miał stosownego roszczenia do polskiej instytucji ubezpieczeniowej.

¹⁴ Patrz: K. Burchardt, *Zahlung von Unfallrenten*. „Bundesarbeitsblatt” nr 6/1976, s. 215.

¹⁵ Tamże, s. 214 (patrz: *Entscheidungen des Bundessozialgerichts — BSGE* — t. 3, s. 286; t. 11, s. 271; t. 17, s. 144).

¹⁶ Numer akt: BSG 5 RKn 49/60.

¹⁷ Orzeczenie Krajowego Sądu Socjalnego w Hamburgu (*LSG Hamburg*) z 4 lutego 1971 r. (VI URf 5/70).

2.2. Wyłączenie postanowień konwencji MOP nr 19

Konwencja Międzynarodowej Organizacji Pracy — MOP nr 19 z 5 czerwca 1925 r. „o traktowaniu pracowników obcych na równi z krajowymi w zakresie odszkodowania za nieszczęśliwe wypadki przy pracy” ratyfikowana została przez Polskę 13 stycznia 1928 r. (weszła w życie 28 lutego 1928 r.)¹⁸, a przez Rzeszę Niemiecką 21 lipca 1928 r. (weszła w życie 18 września 1928 r.)¹⁹. RFN w 1951 r. uznała obowiązywanie konwencji MOP ratyfikowanych przez Rzeszę Niemiecką przed jej wystąpieniem z MOP, o ile „wynikające z nich zobowiązania rozciągają się lub mogą się rozciągać na obszar państwowy, podlegający suwerenności Republiki Federalnej Niemiec”²⁰. Dotyczyło to również konwencji MOP nr 19²¹, która w art. 1 stanowi:

„Każdy Członek MOP, ratyfikujący niniejszą Konwencję, zobowiązuje się zapewnić obywatelom każdego innego Członka, ratyfikującego niniejszą Konwencję, którzy ulegli nieszczęśliwemu wypadkowi przy pracy na jego terytorium lub terytoriach posiadających ich prawa, takie samo traktowanie, z jakiego korzystają jego obywatele w zakresie odszkodowania za nieszczęśliwe wypadki przy pracy.

Tę równość traktowania należy zapewnić pracownikom obcym i posiadającym ich prawa bez żadnych warunków co do miejsca zamieszkania. Co się tyczy wypłat, jakich dany członek lub jego obywatele mieliby dokonać poza swym terytorium w myśl tej zasady, to zainteresowani członkowie wydadzą w razie potrzeby odpowiednie zarządzenia na podstawie osobnych układów”.

Tak więc w myśl konwencji MOP nr 19, państwo-strona konwencji zobowiązane jest do równego traktowania swoich obywateli i cudzoziemców, którzy ulegli wypadkowi przy pracy na jego terytorium. Zobowiązanie to powinno być mieć istotne znaczenie w zakresie wypłat zaopatrzeń wypadkowych dla obywateli polskich, mieszkających w Polsce, którzy ulegli wypadkowi przy pracy na dzisiejszym „obszarze RFN lub Berlina Zachodniego” po wejściu konwencji w życie w stosunku do Polski i Rzeszy Niemieckiej (po 1928 r.). Do 1975 r. strona zachodnioniemiecka uchylała się od wypłaty takich zaopatrzeń, przy czym uzasadnienie takiego stanowiska było niejednolite; warunkowane było bowiem splotem konstrukcji rewizjonistycznych o charakterze personalnym (konstrukcja „Niemca” w rozumieniu art. 116 ust. 1 UZ i „niemieckiej przynależności państwowej”) i o charakterze terytorialnym (tzw. zasada trójpodziału terytorialnego czyli tzw. zasada miejsca zamieszkania).

Zauważyć przede wszystkim należy, że punktem odniesienia zawartej w konwencji MOP nr 19 zasady równości była dla strony zachodnioniemieckiej konstrukcja „Niemca” (obejmująca *nota bene* również obywateli polskich narodowości polskiej). Stąd też — chcąc uchylić się od zobowiązań określonych w konwencji MOP nr 19 — strona zachodnioniemiecka zmuszona była do stosowania innej argumentacji w odniesieniu do uprawnionych, mieszkających na terytorium „Polski Centralnej”, dokąd — jak wspomniano — zaopatrzenia były wypłacane uprawnionym, mającym status „Niemca”; nie wypłacano natomiast zaopatrzeń obywatelom polskim, nie mającym statusu „Niemca”, bowiem — w myśl § 625 ust. 1 nr 1

¹⁸ Dz.U.R.P. nr 63/1928, poz. 576.

¹⁹ „RGBl.” 1929 II, s. 13.

²⁰ Patrz: dekret federalnego ministra pracy z 8 sierpnia 1951 r., „Bundesarbeitsblatt” — „BABL.” 1951, s. 389.

²¹ W 1954 r. rząd federalny złożył dodatkowe oświadczenie w stosunku do Międzynarodowego Biura Pracy, iż zobowiązania z konwencji MOP nr 19 rozciągają się nie tylko na RFN, lecz również od 12 czerwca 1951 r. na Berlin Zachodni.

RVO w stosunku do cudzoziemców (a tylko obywatele polscy, nie mający statusu „Niemca” uważani są w RFN za cudzoziemców) zaopatrzenie nie podlegało wypłacie. Inną natomiast argumentację należało stosować w odniesieniu do uprawnionych, mieszkających na polskich Ziemiach Zachodnich i Północnych, dokąd — również uprawnionym posiadającym status „Niemca” — zasadniczo zaopatrzeń nie wypłacano (stosownie do tzw. zasady trójpodziału terytorialnego czyli zasady miejsca zamieszkania).

W pierwszym przypadku, a więc w odniesieniu do uprawnionych obywateli polskich, mieszkających w „Polsce Centralnej”, a nie posiadających statusu „Niemca” (którzy stosownie do zasady równego traktowania powinni byli otrzymywać zaopatrzenia wypadkowe, ponieważ otrzymywały je osoby posiadające status „Niemca”, a więc osoby traktowane w myśl przepisów prawnych RFN jako jej obywatele), strona zachodnioniemiecka powoływała się na art. 1 ust. 2 zdanie 2 konwencji MOP nr 19, w myśl którego w razie wypłat, jakie dane państwo lub jego obywatele mieliby poczynić poza swym terytorium stosownie do zasady równego traktowania, zainteresowane państwa w razie potrzeby wydadzą „odpowiednie zarządzenia na podstawie osobnych układów”. Strona zachodnioniemiecka podkreślała, iż co prawda takie szczególne porozumienia nie są konieczną przesłanką wypełnienia zobowiązań określonych konwencją MOP nr 19, to jednak wymagane jest uzgodnienie tego rodzaju porozumień z takimi państwami, „których forma państwa i prawo ubezpieczeń społecznych uległo istotnej zmianie, które odmawiają równego traktowania obcych obywateli i w ten sposób nie pozwalają jednoznacznie stwierdzić, że wypełniają zobowiązania z konwencji MOP nr 19 i wypłacają zaopatrzenia dla niemieckich przynależnych państwowych”²². Brak stosownego porozumienia z Polską uniemożliwił — zdaniem strony zachodnioniemieckiej — wypłatę odpowiednich zaopatrzeń wypadkowych.

W drugim natomiast przypadku, a więc w odniesieniu do obywateli polskich, mieszkających na Ziemiach Zachodnich i Północnych, którzy nie otrzymywali w zasadzie zaopatrzenia wypadkowego z RFN niezależnie od tego, czy w myśl przepisów zachodnioniemieckich posiadali status „Niemca” czy też nie, stosowano swoistą interpretację zasady równego traktowania:

„ponieważ niemieckim przynależnym państwowym mieszkającym na tych obszarach nie wypłacano renty z niemieckiego ustawowego ubezpieczenia wypadkowego, nie jest naruszona zasada równego traktowania, jeśli również obywatele polscy nie otrzymują zaopatrzenia z niemieckiego ustawowego ubezpieczenia wypadkowego z tytułu wypadku przy pracy, jaki odnieśli w zakresie zwierzchnictwa Republiki Federalnej Niemiec, jak długo mieszkają na byłych niemieckich obszarach wschodnich”²³.

3. PRAKTYKA ZACHODNIONIEMIECKA PO 1975 r.

3.1. Wymiana not werbalnych z 7 października 1975 r.

W celu uregulowania wzajemnych zobowiązań określonych konwencją MOP nr 19, 7 października 1975 r., dwa dni przed podpisaniem umowy rentowej PrL—

²² Patrz: orzeczenie LSG Nadrenii-Westfalii z 27 sierpnia 1968 r. (-L 15 BU 7/66 LSG NW); orzeczenie bawarskiego LSG z 23 lipca 1970 r. (-L 11 U 293/68). W związku z tym patrz: K. Burchardt, *op. cit.*, s. 215.

²³ Uzasadnienie orzeczenia FSS (Federalnego Sądu Socjalnego) z 17 grudnia 1975 r. (BSG — 2 RU 105/75-).

RFN doszło do wymiany not werbalnych między rządem RFN i rządem PRL²⁴. W notach tych uzgodniono, że polskie i zachodnioniemieckie instytucje ubezpieczeniowe podejmą wypłatę rent wypadkowych z mocą wsteczną od 1 września 1972 r., czyli od chwili nawiązania stosunków dyplomatycznych, w ramach ich zobowiązań jako członków Międzynarodowej Organizacji Pracy stosownie do konwencji MOP nr 19 „o traktowaniu pracowników obcych na równi z krajowymi w zakresie odszkodowania za nieszczęśliwe wypadki przy pracy”²⁵. Jak już wspomniano, umowa rentowa w art. 15 ust. 3 i w art. 15 ust. 4 również reguluje wypłatę zaopatrzeń wypadkowych, a to w sensie zasady eksportu świadczeń (wypłaty do drugiego państwa), a więc na zasadzie wyjątku od zasady terytorialnej. Ponieważ wymiana not werbalnych z 7 października 1975 r. doprowadziła — w pewnym zakresie — do zmiany praktyki zachodnioniemieckiej co do wypłaty zaopatrzeń wypadkowych dla osób uprawnionych, mieszkających w Polsce, ma ona istotne znaczenie w związku z powoływanymi wyżej artykułami umowy rentowej.

Zmiana praktyki strony zachodnioniemieckiej w związku z wymianą not werbalnych z 7 października 1975 r. zapoczątkowana została precedensowym orzeczeniem FSS z 17 grudnia 1975 r.²⁶

3.2. Wyrok FSS z 17 grudnia 1975 r.

Obywatel polski, pracujący podczas wojny w gospodarstwie rolnym w Siegersdorf (Dolna Bawaria), 19 lutego 1943 r. miał wypadek przy pracy, w wyniku którego stracił trzy palce u lewej ręki. Niemiecka instytucja ubezpieczeniowa orzeczeniem z 17 września 1943 r. przyznała poszkodowanemu rentę wypadkową. Poszkodowany powrócił po leczeniu do swojej rodzinnej miejscowości Malowica, a rentę przestano wypłacać w czerwcu 1944 r. W kwietniu 1972 r. poszkodowany (powód) wystąpił do instytucji ubezpieczeniowej RFN (pозwana) o wypłatę renty wypadkowej. Decyzją z 5 września 1972 r. zachodnioniemiecka instytucja ubezpieczeniowa przyznała rentę wypadkową, która jednak spoczywała na mocy § 625 ust. 1 RVO. Świadczenia przed 1 maja 1968 r. instytucja ubezpieczeniowa odrzuciła jako przedawnione.

W tej sytuacji poszkodowany wystąpił do Sądu Socjalnego w Landshut (SG Landshut) z pozwem przeciwko instytucji ubezpieczeniowej o wypłatę renty wypadkowej od 1944 r. Wyrokiem z 16 października 1973 r. Sąd Socjalny w Landshut zmienił częściowo decyzję instytucji ubezpieczeniowej na korzyść poszkodowanego: zniósł mianowicie część decyzji dotyczącą spoczywania renty, w pozostałym natomiast zakresie pozew oddalił. Wyrokiem z 10 czerwca 1975 r. Krajowy Sąd Socjalny (*Landessozialgericht* — LSG) Bawarii oddalił odwołanie zarówno poszkodowanego, jak i instytucji ubezpieczeniowej. W uzasadnieniu wyroku Krajowy Sąd Socjalny Bawarii podkreślił, iż niezależnie od postanowień § 625 ust. 1 RVO rentę należy wypłacać na podstawie konwencji MOP nr 19. Poszczególne instytucje

²⁴ Patrz: przypis 3.

²⁵ *Bekanntmachung vom 23. März 1976*, „BABL” 1976 II, s. 451. Patrz również: pismo okólne (*Rdschr.*) zachodnioniemieckiej instytucji łącznikowej (Nr VB 31/76) z 6 maja 1976 r. oraz pismo okólne (Nr VB 73/76) z 22 kwietnia 1976 r.

²⁶ BSG — 2 RU 105/75-. Obowiązek wypłaty zaopatrzeń wypadkowych dla obywateli polskich, którzy ulegli wypadkowi na obszarze objętym obecnie zwierzchnictwem RFN, przez zachodnioniemieckie instytucje ubezpieczeniowe (na mocy konwencji MOP nr 19) orzekł FSS już w wyroku z 22 października 1975 r. (-8 RU 236/74-), tym niemniej nie nawiązując do wymiany not werbalnych z 7 października 1975 r. oraz nie ustalając początkowej daty podjęcia wypłaty świadczeń zaopatrzenia wypadkowego.

ubezpieczeniowe — stwierdził Sąd — nie mogą wykorzystywać braku faktycznej wzajemności w stosunkach z Polską jako pretekstu do odmowy wypłacania rent za granicę; działanie takie podpadałoby bowiem pod międzynarodowoprawne pojęcie represaliów, co wymagałoby aktu zwierzchniego RFN.

Instytucja ubezpieczeniowa złożyła rewizję od wyroku Krajowego Sądu Socjalnego Bawarii do Federalnego Sądu Socjalnego. W uzasadnieniu rewizji instytucja ubezpieczeniowa podkreśliła, że świadczenia z tytułu konwencji MOP nr 19 tak długo nie powinny podlegać wypłacie, dopóki Polska nie wyrazi gotowości postępowania stosownego do konwencji i wypłacania zaopatrzeń „niemieckim przynależnym państwowym” w takim zakresie, jak własnym obywatelom. Poza tym — stwierdziła instytucja ubezpieczeniowa — ze strony organów państwowych RFN złożono oświadczenie, upoważniające instytucje ubezpieczeniowe do podejmowania działań o charakterze represaliów w stosunku do polskich uprawnionych. Instytucja ubezpieczeniowa wskazała w związku z tym na pismo federalnego ministra pracy z 22 lutego 1974 r.²⁷, w którym zalecano określone sformułowanie, „przy pomocy którego mają być oddalone ze względu na spoczywanie świadczenia rentowe dla osób żyjących na polskim obszarze zwierzchnim łącznie z byłymi niemieckimi obszarami wschodnimi”. Poza tym — stwierdziła instytucja ubezpieczeniowa — pokrzywdzony mieszka w Pilichowicach (niemiecka dawna nazwa Bilchengrund) na Górnym Śląsku, a według dotychczasowego orzecznictwa (wspomniane już orzeczenie FSS z 26 lutego 1965 r.) renta nie podlega wypłacie, o ile uprawniony „Niemiec” ma roszczenie do polskiej instytucji ubezpieczeniowej. Krajowy Sąd Socjalny nie sprawdził natomiast tej kwestii.

FSS wyrokiem z 17 grudnia 1975 r. zmienił nieco wyrok Krajowego Sądu Socjalnego (LSG) Bawarii z 10 czerwca 1975 r. orzekając, iż wypłata spoczywa do 1 września 1972 r., natomiast od tej daty wypłata renty wypadkowej ma być podjęta.

Uzasadnienie wyroku FSS opierało się na następujących przesłankach:

Po pierwsze, FSS podkreślił, że wypadek przy pracy miał miejsce na obszarze, który obecnie objęty jest zwierzchnictwem RFN, nie jest to więc „przypadek renty obcej” (*Fremdrentenfall* — § 5 *FRG*), a tym samym orzeczenie powinno opierać się na przepisach *RVO* i prawie międzynarodowym. Co prawda świadczenie — według § 625 ust. 1 nr 1 *RVO* — spoczywa, to jednak w tym przypadku zastosowanie § 625 ust. 1 nr 1 *RVO* — jest wyłączone na mocy konwencji MOP nr 19 od dnia 1 września 1972 r.

Po drugie, FSS nawiązał do umowy rentowej z 9 października 1975 r. oraz do wymiany not między rządem PRL i rządem RFN z 7 października 1975 r. (w których uzgodniono, że od 1 września 1972 r., a więc od chwili nawiązania stosunków dyplomatycznych, polskie i zachodniemieckie instytucje ubezpieczeniowe podejmą wypłatę rent wypadkowych stosownie do konwencji MOP nr 19) i stwierdził:

„Z tego powodu od 1 września 1972 r. niemieckie instytucje ubezpieczeniowe ustawowego ubezpieczenia wypadkowego zobowiązane są zapewnić świadczenia niemieckim przynależnym państwowym, którzy obecnie mieszkają w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, a ulegli wypadkowi na obszarze, który obecnie podlega zwierzchnictwu Republiki Federalnej Niemiec. Z zasady równego traktowania, stosowanie do art. 1 ust. 1 Konwencji nr 19, wynika w stosunku do obywateli Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, którzy ulegli wypadkowi przy pracy na obszarze obecnie objętym zwierzchnictwem Republiki Federalnej Niemiec, iż również im niemieckie instytucje ubezpieczeniowe ustawowego ubezpieczenia wypadkowego

²⁷ Numer: IV 65-4537-P 6-VIII-1104/74.

zobowiązane są wypłacić zaopatrzenia ze względu na następstwa wypadku przy pracy, i to bez względu na to, w jakiej miejscowości w ramach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej mieszkają. Noty werbalne z 7 października 1975 r. w istocie swojej są porozumieniem międzynarodowoprawnym w rozumieniu art. 1 ust. 2 zdanie 2 Konwencji nr 19, i — niezależnie od braku jedności stanowiska państw-stron co do statusu byłych niemieckich obszarów wschodnich — wywierają skutki prawne również w odniesieniu do obszarów, podlegających władztwu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (*diese im Machtbereich der Volksrepublik Polen liegenden Gebiete*)”²⁸.

Po trzecie, FSS podkreślił, iż ponieważ zasada równego traktowania obywateli polskich z „niemieckimi przynależnymi państwowymi” prowadzi do zapewnienia zaopatrzenia z niemieckiego ustawowego ubezpieczenia wypadkowego dopiero od 1 września 1972 r., a rzeczywiste podjęcie wypłat przez instytucje ubezpieczeniowe obu państw uzgodnione zostało w sferze międzynarodowoprawnej poprzez wymianę not z 7 października 1975 r., bezprzedmiotowy stał się problem przedstawiany przez zachodnioniemieckie instytucje ubezpieczeniowe, iż „niemieckie instytucje ubezpieczeniowe ustawowego ubezpieczenia wypadkowego upoważnione zostały przez rząd federalny do odmowy wypłaty rent do Polski obywatelom polskim ze względu na brak wzajemności”.

Po czwarte, FSS stwierdził, że w odniesieniu do wypłaty rent od 1 września 1972 r. na podstawie wymiany not werbalnych z 7 października 1975 r., jest „bez znaczenia, czy uprawniony — obywatel Polski lub Niemiec — mieszka w Polsce Centralnej czy też na byłych niemieckich obszarach wschodnich”. FSS podkreślił w związku z tym, że Konwencja nr 19 zobowiązuje w art. 1 ust. 2 zdanie 1 do równego traktowania uprawnionych, bez względu na ich miejsce zamieszkania. Wskazywanie na wcześniejsze orzecznictwo FSS (orzeczenie z 26 lutego 1965 r., które rozciągnęło tzw. zasadę trójpodziału terytorialnego czy zasadę miejsca zamieszkania na „Niemców” mieszkających na polskich Ziemiach Zachodnich i Północnych) również nie prowadzi do innego wniosku ze względu — jak stwierdził FSS — na „zmianę stanu prawnego” (*Änderung der Rechtslage*).

Oceniając formalnoprawną stronę praktyki zachodnioniemieckiej (której podstawy stworzył wyrok FSS z 17 grudnia 1975 r.) w zakresie zaopatrzeń z tytułu wypadków, jakie miały miejsce na obecnym obszarze zwierzchnictwa RFN i Berlina Zachodniego, stwierdzić można, że wymiana not werbalnych z 7 października 1975 r. doprowadziła do podjęcia wypłaty zaopatrzeń wypadkowych dla osób uprawnionych, mieszkających w Polsce; ma to istotne znaczenie szczególnie dla osób, które uległy wypadkom podczas robót przymusowych w czasie drugiej wojny światowej. Tym niemniej zauważyć należy, że nie ulega zmianie sama podstawa wypłaty zaopatrzeń wypadkowych z RFN dla osób uprawnionych, zamieszkałych w Polsce — w dalszym ciągu stanowią ją przepisy naruszające suwerenność per-

²⁸ Uzasadnienie to krytykowane w literaturze zachodnioniemieckiej. K. Burchardt pisał w związku z tym: „Diese Begründung ist zweifelhaft. Das Übereinkommen Nr. 19 der IAO enthält eine Verpflichtung zur Gleichbehandlung; das heißt, ein Pole in Polen darf nicht schlechter gestellt werden als ein Deutscher in Polen. Dagegen sieht das Übereinkommen Nr. 19 der IAO keine Verpflichtung zur Zahlung von Unfallrenten an Deutschen im Ausland vor. Diese Frage richtet sich nach innerstaatlichem Recht. Auch der Notenwechsel vom 7. Oktober 1975 hat keinen anderen rechtlichen Inhalt. In ihm ist vereinbart, daß die deutschen und polnischen Versicherungsträger 'im Rahmen der Verpflichtungen beider Staaten als Mitgliedsstaaten der Internationalen Arbeitsorganisation die gegenseitige Rentenzahlung gemäß dem Übereinkommen Nr. 19' aufnehmen werden” . . . , s. 215.

sonalną i terytorialną Polski. Tzw. zasada trójpodziału terytorialnego (czy zasada miejsca zamieszkania) nie została bowiem zniesiona (nie zmieniono odnośnych przepisów RVO i FRG), lecz w wyniku konwencji MOP nr 19 ograniczono — w odniesieniu do zaopatrzenia wypadkowego — jej zastosowanie. Wniosek wyprowadzony w związku z tym po stronie zachodnioniemieckiej jest następujący: w wyniku orzeczeń FSS z 17 grudnia 1975 r. (i z 22 października 1975 r.)

„należy więc reprezentować pogląd, że w stosunku do Niemców, którzy ulegli wypadkowi przy pracy na obszarze dzisiejszej Republiki Federalnej łącznie z krajem Berlinem, zasada miejsca zamieszkania nie jest już stosowana i zaopatrzenia wypadkowe należy wypłacać również na byłe niemieckie obszary wschodnie”²⁹.

Co istotniejsze, nie uległo również zmianie uzależnienie podjęcia wypłat od posiadania przez osoby uprawnione m.in. statusu „Niemca” w rozumieniu art. 116 ust. 1 UZ. Zmiana praktyki zapoczątkowanej wyrokiem z 17 grudnia 1975 r. polegała bowiem na tym, iż postanowiono podjąć wypłatę zaopatrzeń wypadkowych dla „Niemców”, mieszkających na polskich Ziemiach Zachodnich i Północnych (ograniczając — jak wspomniano — stosowanie tzw. zasady trójpodziału terytorialnego). Ustanowioną natomiast w konwencji MOP nr 19 zasadę równego traktowania obywateli każdego z państw członkowskich zinterpretowano w ten sposób, że jeżeli istnieje obowiązek wypłaty zaopatrzeń wypadkowych dla „Niemców”, mieszkających na „byłych niemieckich obszarach wschodnich”, to istnieje również obowiązek równego traktowania obywateli polskich, mieszkających na tych obszarach i tym samym wypłaty im stosownych zaopatrzeń wypadkowych. W stosunku natomiast do obywateli polskich, mieszkających w „Polsce Centralnej” wystarczyło jedynie zniesienie restryktywnej wykładni konwencji MOP nr 19 (powoływanie się na brak stosownego porozumienia międzynarodowoprawnego), by — w myśl tak pojętej zasady równego traktowania — podjąć wypłatę zaopatrzeń wypadkowych. Jak bowiem już stwierdzono, obywatele polscy, mający status „Niemca” już przednio otrzymywali zaopatrzenia wypadkowe, o ile mieszkali w „Polsce Centralnej”. Stwierdzając więc bardziej jasno: zaopatrzenia wypadkowe wypłacane są z RFN dla uprawnionych obywateli polskich — w myśl interpretacji zachodnioniemieckiej — dlatego, iż część tych obywateli polskich ma jednocześnie — na mocy przepisów zachodnioniemieckich — status „Niemca”; pozostali zaś otrzymują zaopatrzenia na zasadzie równego traktowania z „Niemcami”; istotne jest również i to, że w myśl interpretacji zachodnioniemieckiej zasada równego traktowania w stosunkach PRL—RFN nie dotyczy równego traktowania obywateli polskich i obywateli RFN *sensu stricto*, lecz różnicuje w obrębie samych obywateli polskich (obywatele polscy, mający status „Niemca” i nie posiadający takiego statusu).

Tak więc werbalna wymiana not z 7 października 1975 r. oraz art. 15 ust. 3 i art. 15 ust. 4 spełniły w zakresie zaopatrzenia wypadkowego oczekiwania finansowe strony polskiej, nie wpłynęły jednak na zmianę stosownych przepisów prawnych RFN, naruszających zwierzchnictwo personalne i terytorialne Polski. W tym miejscu abstrahuję od ewentualnego wpływu faktycznego zaakceptowania przez stronę polską świadczeń wypłacanych na podstawie rewizjonistycznych przepisów; praktyka ta z jednej strony osłabia pozycję prawną Polski w kwestiach zasadniczych dla jej racji stanu, z drugiej zaś strony wzmacnia doktrynę polityczno-prawną RFN o charakterze rewizjonistycznym.

²⁹ K. Burchardt, *op. cit.* s. 215.

4. POSTANOWIENIA UMOWY RENTOWEJ W ZAKRESIE ZAOPATRZENIA WYPADKOWEGO

Jak wspomniano, umowa rentowa PRL—RFN opiera się na zasadzie terytorialnej. Stosowne postanowienia w zakresie zaopatrzenia wypadkowego zawiera dział III umowy rentowej („Zaopatrzenia wypadkowe”) — art. 7 i 8. W myśl tych postanowień rentę z zaopatrzenia wypadkowego przyznaje według obowiązujących przepisów instytucja ubezpieczeniowa tego państwa, na terytorium którego mieszka osoba uprawniona. Instytucja ta, przy ustalaniu renty uwzględnia — według obowiązujących ją przepisów — wypadki lub choroby, które zaistniały lub są uznawane za zaistniałe na terytorium drugiego państwa w taki sposób, jak gdyby zaistniały na terytorium państwa instytucji ubezpieczeniowej. Renty takie przysługują tylko przez okres zamieszkiwania na terytorium państwa, którego instytucja ubezpieczeniowa rentę ustaliła. W okresie tym osoba pobierająca rentę nie ma roszczenia do instytucji ubezpieczeniowej drugiego państwa z tytułu wypadków przy pracy lub chorób zawodowych, które zaistniały na jego terytorium, o ile art 15 lub 16 umowy rentowej nie zawiera innych postanowień. Natomiast artykuły 15 i 16 formułują wyjątki od zasady terytorialnej na rzecz zasady eksportu świadczeń — wypłaty za granicę — i dotyczą zagwarantowania dalszej wypłaty świadczeń, do których istniało roszczenie przed wejściem umowy rentowej w życie (*Besitzstandsrenten*). W odniesieniu do rent z zaopatrzenia wypadkowego istotne znaczenie ma art. 15 ust. 3 i 4 umowy rentowej. W myśl art. 15 ust. 3, jeżeli na podstawie wiążącej decyzji rentowej lub prawomocnego orzeczenia osobom, mieszkającym na terytorium drugiego państwa wypłacane były renty z zaopatrzenia emerytalnego lub zaopatrzenia wypadkowego w okresie przed wejściem w życie umowy rentowej, to umowa ta nie naruszyła wypłaty tych rent również po jej wejściu w życie. W myśl natomiast art. 15 ust. 4, przy stosowaniu powyższych postanowień (art. 15 ust. 3) rentę z zaopatrzenia wypadkowego uważa się za wypłaconą w okresie przed wejściem w życie umowy rentowej, jeżeli na podstawie konwencji MOP nr 19 rentę tę wypłaca się z mocą wsteczną za okres przed wejściem w życie umowy rentowej³⁰.

Zaznaczyć przede wszystkim należy, iż powyższe postanowienia (gwarantujące eksport świadczeń) mają zastosowanie do wypadków przy pracy, jakie miały miejsce przed wejściem umowy rentowej w życie. W odniesieniu do wypadków przy pracy, jakie miały miejsce po 1 maja 1976 r., zastosowanie mają przepisy określające zasadę terytorialną (art. 7 i 8 umowy rentowej).

Uwzględniając powyższe rozważania stwierdzić można, że eksportowi z RFN — po wejściu umowy rentowej w życie — podlegają do Polski renty z zaopatrzenia wypadkowego dla następujących uprawnionych, którzy ulegli wypadkowi przy pracy na obszarze zwierzchnictwa RFN lub Berlina Zachodniego:

Po pierwsze — dla obywateli polskich, mających w myśl przepisów zachodnioniemieckich status „Niemca” lub „byłego niemieckiego przynależnego państwowego” (w rozumieniu art. 116 ust. 1 i 2 UZ), o ile mieszkają w „Polsce Centralnej”.

Po drugie — dla obywateli polskich, mających w myśl przepisów zachodnioniemieckich status „Niemca” w rozumieniu art. 116 ust. 1 UZ i mieszkających na polskich Ziemiach Zachodnich i Północnych, o ile nie otrzymywali renty z zaopatrzenia wypadkowego od polskiej instytucji ubezpieczeniowej.

³⁰ Tamże, s. 214 i nast.; W. R. Poletzky, *Sozialversicherungsabkommen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Volksrepublik Polen*, Berlin 1981, ss. 94 - 95.

Obie powyższe kategorie uprawnionych otrzymywały renty od zachodnioniemieckich instytucji ubezpieczeniowych przed wejściem umowy rentowej w życie; na mocy więc art. 15 ust. 3 renty te przekazywane są do Polski również po wejściu umowy rentowej w życie.

Po trzecie — chodzi o uprawnionych obywateli polskich, mających w myśl przepisów zachodnioniemieckich status „Niemca”, lecz którzy mieszkali na polskich Ziemiach Zachodnich i Północnych i w stosunku do których — ze względu na tzw. zasadę trójpodziału terytorialnego — renta spoczywała, lub też o uprawnionych obywateli polskich, nie posiadających takiego statusu, w stosunku do których renty nie wypłacano w związku z omówionym stanowiskiem RFN w odniesieniu do konwencji MOP nr 19, którym jednak przyznano prawo do wypłaty świadczeń zgodnie z praktyką zapoczątkowaną wyrokiem FSS z 17 grudnia 1975 r. (w powiązaniu z wymianą not werbalnych między rządem PRL a rządem RFN z 7 października 1975 r.). W odniesieniu do tej grupy uprawnionych istotne znaczenie ma art. 15 ust. 4, gdzie zastosowano fikcję prawną, stwierdzając, iż „rentę z zaopatrzenia wypadkowego uważa się za wypłaconą w okresie przed wejściem w życie (umowy rentowej), jeżeli na podstawie konwencji nr 19 MOP rentę tę wypłaca się z mocą wsteczną za okres przed wejściem w życie umowy”. Tak więc o ile wypadek przy pracy nastąpił po wejściu w życie konwencji MOP nr 19 (w stosunku do Polski 28 lutego 1928 r. i w stosunku do Rzeszy Niemieckiej 18 września 1928 r.) a przed 1 maja 1976 r. (wejście w życie umowy rentowej) i miał miejsce na obszarze obecnie objętym zwierzchnictwem RFN lub Berlina Zachodniego, to renty z zaopatrzenia wypadkowego z tytułu takiego wypadku podlegają eksportowi do Polski po wejściu w życie umowy rentowej³¹ (nawet wtedy, gdy ustalono wypłatę renty po wejściu umowy rentowej w życie).

5. POSTANOWIENIA WYKONAWCZE DOTYCZĄCE UMOWY RENTOWEJ W ZAKRESIE ZAOPATRZENIA WYPADKOWEGO

Szczegółowe postanowienia dotyczące wypłaty rent z zaopatrzenia wypadkowego na podstawie art. 15 i 16 umowy rentowej zawierają: porozumienie wykonawcze z 11 stycznia 1977 r. do umowy rentowej³² (dział V — „Stosowanie artykułów 15 i 16 Umowy” — art. 11-13) oraz porozumienie administracyjne instytucji łącznikowych do spraw zaopatrzenia wypadkowego z 25 października 1977 r.³³ (rozdział V — „Postępowanie w sprawie świadczeń z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych na podstawie artykułów 15 i 16” — § 4 porozumienia administracyjnego).

Stosownie do art. 11 pkt 1 porozumienia wykonawczego z 11 stycznia 1977 r., wniosek o wypłatę świadczeń zgodnie z art. 15 lub 16 umowy rentowej jeszcze nie wypłaconych osoba zainteresowana składa za pośrednictwem instytucji łącznikowych państwa zamieszkania do instytucji łącznikowej drugiego państwa. Instytucja łącznikowa państwa zamieszkania osoby zainteresowanej przekazuje wniosek, podając niezbędne dane i załączając w miarę możliwości dokumenty, istotne dla rozstrzygnięcia wniosku o świadczenie lub obliczenie wysokości świadczenia. Jeżeli wniosek złożony został bezpośrednio do instytucji łącznikowej lub instytucji ubezpieczeniowej drugiego państwa, instytucja ta poprzez własną instytucję łącznikową

³¹ Patrz: K. Burchardt, *op. cit.*, s. 214 i nast.

³² *Wybór dokumentów*, s. 56 i nast.

³³ Tamże, s. 67 i nast.

informuje instytucję łącznikową państwa zamieszkania osoby zainteresowanej o złożeniu wniosku oraz w miarę potrzeby żąda dodatkowych informacji lub dokumentów niezbędnych do podjęcia decyzji. W myśl pktu 2 art. 11 porozumienia wykonawczego z 11 stycznia 1977 r., jeżeli świadczenie z zaopatrzenia emerytalnego lub wypadkowego zapewnia instytucja ubezpieczeniowa państwa zamieszkania i jeżeli według art. 15 lub 16 umowy rentowej świadczenia mają być zapewnione również przez instytucję ubezpieczeniową drugiego państwa, pierwsza z powyższych instytucji może we własnym imieniu bez odrębnego upoważnienia dochodzić roszczenia zainteresowanego i prowadzić postępowanie. Pkt 3 art. 11 reguluje sposób wypłaty świadczeń, wypłaconych zgodnie z art. 15 lub 16 umowy rentowej. Świadczenia takie wypłaca się za pośrednictwem instytucji łącznikowych obydwu państw. Przy przeliczaniu i wypłacie świadczeń przez polską instytucję łącznikową stosuje się takie same zasady, jakie stosowane są przy przeliczaniu i wypłacie rent z innych państw lub do innych państw. Pkt 4 art. 11 reguluje terminy i sposób przekazywania świadczeń, a pkt 5 art. 11 — obowiązek wzajemnego powiadamiania o przyznaniu, ustaleniu prawa do świadczeń lub ewentualnych zmian rent osób zamieszkałych na terytorium drugiego państwa. Art. 12 porozumienia wykonawczego ustanawia obowiązek powiadamiania o faktach, które mogą spowodować ustanie prawa do świadczeń lub ograniczenie świadczeń. Art. 13 natomiast dotyczy kontroli lekarskiej i administracyjnej wnioskodawców lub osób uprawnionych do świadczeń.

Porozumienie administracyjne z 25 października 1977 r. w § 4 precyzuje sposób przekazywania wniosków o świadczenie do właściwej instytucji drugiego państwa, obowiązek powiadamiania o wniosku złożonym bezpośrednio do właściwej instytucji drugiego państwa oraz obowiązek wzajemnego powiadamiania się instytucji łącznikowych o przyznaniu, odmowie, wstrzymaniu lub zmianie wysokości świadczeń.

Praktyczna realizacja umowy rentowej w zakresie zaopatrzenia wypadkowego (spraw normowanych w art. 15 ust. 3 i 4) nie nasuwa w zasadzie zastrzeżeń. Na początku 1979 r. instytucje ubezpieczeniowe RFN przekazywały do Polski 264 renty wypadkowe, w tym 214 załatwionych już po podpisaniu umowy rentowej. Renty te wynosiły z reguły od 300 do 400 DM, to jest po ówczesnym przeliczeniu 4800 do 6000 zł miesięcznie. W tym samym czasie z Polski do Republiki Federalnej Niemiec przekazywano 134 renty wypadkowe³⁴.

6. PROBLEM WYPŁATY Z RFN RENT WYPADKOWYCH Z TYTUŁÓW WYPADKÓW, JAKIE MIAŁY MIEJSCE POZA „OBECNYM OBSZAREM RFN I BERLINA ZACHODNIEGO”

6.1. Postanowienia ustawy o rentach obcych (Fremdrentengesetz — FRG)

Problem wypłaty rent wypadkowych dla poszkodowanych, mieszkających poza RFN i Berlinem Zachodnim, o ile wypadek miał miejsce poza „obecnym obszarem RFN i Berlina Zachodniego”, reguluje § 12 i § 13 FRG³⁵. W myśl § 12 FRG w od-

³⁴ W 1980 r. z tytułu ubezpieczeń brackich *Bundesknappschaft* wypłacała na podstawie artykułów 15 i 16 do Polski 70 rent, na łączną sumę 30 787,50 DM miesięcznie. Szczegółowo: U. Pott, *Fünf Jahre deutsch-polnisches Sozialversicherungsabkommen, Bilanz und Informationen*, „Der Kompass” H. 10/1981, s. 377 i nast.

³⁵ Patr.: § 5 FRG. W myśl § 3 FRG — „Als deutsche Versicherungsträger im Sinne dieses Gesetzes sind alle Versicherungsträger anzusehen, die ihren Sitz innerhalb des Deutschen

niesieniu do wypadku przy pracy, który miał miejsce poza obecnym obszarem RFN i Berlina Zachodniego, ale na terytorium Rzeszy Niemieckiej w granicach z 31 grudnia 1937 r., renta wypadkowa spoczywa, o ile uprawniony przebywa zwykle „poza obszarem obowiązywania niniejszej ustawy”³⁶. Wyjątek od postanowień § 12 formuluje § 13 FRG, w którego ustępie 1 stwierdzono:

„O ile wypadek przy pracy lub choroba zawodowa nastąpiła przed 9 maja 1945 r. poza zakresem obowiązywania niniejszej ustawy, a niemiecka instytucja ubezpieczenia wypadkowego zobowiązana była do świadczenia na rzecz uprawnionego, to renta może być wypłacana Niemcowi w rozumieniu art. 116 ust. 1 UZ lub byłemu niemieckiemu przynależnemu państwowemu w rozumieniu art. 116 ust. 2 UZ, który przebywa na obszarze obcego państwa, w którym Republika Federalna Niemiec posiada urzędowe przedstawicielstwo. Renta taka nie jest traktowana jako świadczenie z zabezpieczenia społecznego”.

W tym więc przypadku renta wypadkowa — jako tzw. świadczenie uznaniowe (*Ermessensleistung, Kann-Leistung*) — może być wypłacana „poza obszar obowiązywania ustawy”, o ile wypadek miał miejsce przed 9 maja 1945 r., a uprawniony posiada status „Niemca” lub „byłego niemieckiego przynależnego państwowego” w rozumieniu art. 116 UZ. Dodatkowo wprowadzono dwie klauzule ograniczające stosowanie § 13 FRG: tzw. klauzulę dyplomatyczną (o ile uprawniony „przebywa na obszarze państwa obcego, w którym Republika Federalna Niemiec ma urzędowe przedstawicielstwo”, która wyłączała m.in. uprawnionych obywateli państw socjalistycznych (przede wszystkim Polski) z grona uprawnionych, oraz tzw. klauzulę (zasadę) miejsca zamieszkania (uprawniony musiał przebywać na „obszarze obcego państwa”, a w myśl praktyki zachodnioniemieckiej obszary należące w przeszłości do Rzeszy Niemieckiej w granicach z 31 grudnia 1937 r. — a więc m.in. polskie Ziemie Zachodnie i Północne — nie należały do „zagranicy”; ponieważ nie należały też do „obszaru obowiązywania ustawy”, świadczenie nie podlegało wypłacie). Zaznaczyć przy tym należy, że ust. 4 § 13 FRG stwarzał możliwość wydania przez rząd federalny rozporządzenia (*Verordnung*) — za zgodą *Bundesratu* — ustanawiającego, iż „pobyt na określonym terytorium poza obszarem obowiązywania ustawy jest traktowany jako pobyt na obszarze państwa obcego, w którym Republika Federalna Niemiec posiada urzędowe przedstawicielstwo”. I tak np. rozporządzenie z 4 sierpnia 1960 r. „o wypłacie rent z ustawowego ubezpieczenia wypadkowego i z ustawowego ubezpieczenia emerytalnego uprawnionym w Izraelu”³⁷ w § 1 stwierdzało: „Zwykły pobyt w Izraelu zrównany jest ze zwykłym pobytom na obszarze obcego państwa, w którym Republika Federalna Niemiec posiada urzędowe przedstawicielstwo”.

Wracając jednak do obu wymienionych wyżej klauzul stwierdzić trzeba, że w odniesieniu do uprawnionych, mieszkających w Polsce (posiadających w myśl przepisów zachodnioniemieckich status „Niemca” lub „byłego niemieckiego przynależnego państwowego” w rozumieniu art. 116 UZ) blokowały one całkowicie wypłatę świadczeń uznaniowych z § 13 FRG: w odniesieniu do uprawnionych, zamieszkałych na Ziemiach Zachodnich i Północnych, ponieważ „nie przebywali za

Reichs nach dem Stand vom 31. Dezember 1937 haben oder hatten oder außerhalb dieses Gebiets die Sozialversicherung nach den Vorschriften der Reichsversicherungsgesetze durchgeführt haben, jedoch mit Ausnahme der Versicherungsträger, die in den unter fremder Verwaltung stehenden deutschen Ostgebieten nach Beginn dieser Verwaltung errichtet worden sind”. FANG vom 25. 2. 1960, „BGBl.” 1960 I, s. 94.

³⁶ Patrz: K. Burchardt, *op. cit.*, s. 216.

³⁷ „BGBl.” 1960 I, s. 683; „BABL.” 1960, s. 446 (rozporządzenie obowiązywało wstecz od 1 stycznia 1959 r.).

granicą"; w odniesieniu natomiast do uprawnionych, zamieszkałych w „Polsce Centralnej” ze względu na klauzulę dyplomatyczną (przynajmniej do 1 września 1972 r.).

6.2. Świadczenia uznaniowe z § 13 FRG a umowa rentowa

Według zdania 3 i 4 art. 16 umowy rentowej, nie podlegają wypłacie osobom zamieszkałym na terytorium drugiego państwa świadczenia uznaniowe z zaopatrzenia emerytalnego lub wypadkowego, tj. renty, które mogą być wypłacane przez instytucje ubezpieczeniowe według przepisów o zaopatrzeniu emerytalnym lub wypadkowym, ale które nie są świadczeniami obowiązkowymi tych instytucji ubezpieczeniowych (por. art. 1 pkt 5 umowy rentowej). Świadczenia takie mają być wypłacane osobom mieszkającym na terytorium drugiego państwa po wejściu umowy rentowej w życie, jeżeli były wypłacane tym osobom na mocy wiążącej decyzji lub prawomocnego orzeczenia przed podpisaniem umowy rentowej. Umowa rentowa nie przewiduje więc wypłaty świadczeń uznaniowych dla osób, mieszkających na terytorium drugiego państwa (*nota bene* polski system ubezpieczeń społecznych w ogóle nie zna takiej instytucji), z wyjątkiem świadczeń uznaniowych, wypłacanych już przed podpisaniem umowy. Jak już wyżej zaznaczono, klauzula dyplomatyczna i klauzula (zasada) miejsca zamieszkania faktycznie uniemożliwiły wypłacanie świadczeń uznaniowych z tytułu wypadków przy pracy dla uprawnionych, mieszkających w Polsce (posiadających status „Niemca” lub „byłego niemieckiego przynależnego państwowego” w rozumieniu art. 116 UZ; w odniesieniu do obywateli polskich nie posiadających takiego statusu stosowna renta nie podlegała i tak wypłacie). Wchodziłaby tu ewentualnie w grę możliwość przyznania świadczenia uznaniowego przez zachodnioniemiecką instytucję ubezpieczeniową między 1 września 1972 r. (nawiązanie stosunków dyplomatycznych) a 9 października 1975 r. (podpisanie umowy rentowej) poszkodowanemu (posiadającemu status „Niemca” lub „byłego niemieckiego przynależnego państwowego” w rozumieniu art. 116 UZ), mieszkającemu w „Polsce Centralnej”. Możliwość ta została jednak wyłączona praktyką zachodnioniemieckich instytucji ubezpieczeniowych, w myśl której wykluczono możliwość wypłaty świadczeń uznaniowych dla uprawnionych, mieszkających w „Polsce Centralnej” z uzasadnieniem, że świadczenia takie nie mogłyby być w pełni wykorzystane przez uprawnionych³⁸ (argumentacja wykraczała więc poza tzw. klauzulę dyplomatyczną). Tak więc praktyczna waga problemu była znikoma, tym bardziej iż — o ile wiadomo — nie stwierdzono przyznania świadczenia uznaniowego obywatelowi polskiemu.

Tym niemniej strona zachodnioniemiecka wprowadziła dodatkowo szereg ograniczeń na wypadek, gdyby doszło do wypłaty takich świadczeń:

Po pierwsze, zdanie 3 i 4 art. 16 umowy rentowej nie zawiera żadnych ograniczeń terminu, w przypadku gdyby zaszła konieczność wyrównania wstecz świadczenia uznaniowego (w odniesieniu do świadczeń obowiązkowych ograniczenie takie formuluje zdanie 2 art. 16³⁹ oraz wymiana not werbalnych z 7 października

³⁸ Patrz: K. Burchardt, op. cit., s. 216.

³⁹ Jeżeli renty według przepisów Republiki Federalnej Niemiec o ich wypłacie w okresie pobytu za granicą powinny być wypłacane osobom zamieszkałym na terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej za okresy przed wejściem w życie niniejszej Umowy, to wypłata tych rent rozpocznie się najwcześniej cztery lata przed wejściem w życie niniejszej Umowy...”

1975 r.⁴⁰). W art. 4 zdanie 1 ustawy z 12 marca 1976 r. dotyczącej umowy rentowej⁴¹ (tzw. *Vertragsgesetz*) stwierdzono więc, że

„o ile instytucja ubezpieczeniowa po wejściu w życie umowy ustali na obszarze obowiązywania niniejszej ustawy świadczenia przed wejściem w życie umowy dla osób mieszkających na obszarze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, to renta rozpoczyna się najwcześniej na cztery lata przed wejściem w życie umowy”

czyli świadczenia uznaniowe mogłyby być wypłacane od 1 maja 1972 r. (cztery lata przed wejściem umowy rentowej w życie)⁴².

Po drugie, zachodnioniemieckie instytucje ubezpieczeniowe nie byłyby zobowiązane do wyrównania świadczeń uznaniowych cztery lata wstecz, o ile stosowne odszkodowanie przejęła polska instytucja ubezpieczeniowa⁴³. Wprowadzenie tego ograniczenia uzasadniano tym, że kwestia, czy były niemieckie obszary wschodnie są „obszarem państwa obcego” w rozumieniu § 13 FRG, nie została jeszcze w orzecznictwie (naturalnie po wejściu umowy w życie) wyjaśniona; po wyjaśnieniu tego problemu mógłby powstać obowiązek wyrównania wypłaty świadczeń, ale — stosownie do powyższego ograniczenia — jedynie od dnia wejścia umowy rentowej w życie⁴⁴. Problem ten rozstrzygnęło precedensowe orzeczenie FSS z 30 września 1976 r., w którym sąd ten stwierdził, że polskie Ziemie Zachodnie i Północne nie są „zagranicą” w rozumieniu RVO⁴⁵ i tym samym powyższy problem stał się bezprzedmiotowy, nadal bowiem obowiązywała tzw. zasada trójpodziału terytorialnego.

Po trzecie, w doktrynie zachodnioniemieckiej podkreśla się też, że o ile „w odniesieniu do wypadków przy pracy, jakie miały miejsce przed 9 maja 1945 r. poza Republiką Federalną Niemiec i krajem Berlinem, Niemcowi należy wypłacać do Polski rentę wypadkową jako świadczenie uznaniowe” to nie jest uzasadnione

⁴⁰ „... od 1 września 1972 r.”.

⁴¹ *Gesetz vom 12. März 1976 zu dem Abkommen vom 9. Oktober 1975 zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Volksrepublik Polen über Renten- und Unfallversicherung nebst der Vereinbarung hierzu vom 9. Oktober 1975*, „BGBl.” 1976 II, s. 393.

⁴² Patrz: pismo okólne (Rdschr.) zachodnioniemieckiej instytucji łącznikowej — nr VB-81/76 z 6 maja 1976 r.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Stanowisko strony zachodnioniemieckiej szczegółowo zostało scharakteryzowane w piśmie federalnego ministra pracy z 3 maja 1976 r. (-IV/5-65270. 351): „Nach Artikel 16 Satz 3 des Abkommens werden an 1. Mai 1976 — Inkrafttreten des Abkommens — grundsätzlich keine Ermessensleistungen gemäß § 13 FRG nach Polen gezahlt. Eine Ausnahme gilt für die Ermessensleistungen, die aufgrund eines bindenden Rentenbescheides oder rechtskräftigen Urteils tatsächlich am 9. Oktober 1975 — Zeitpunkt der Unterzeichnung des Abkommens — nach Polen gezahlt wurden. Diese Renten werden auch nach Inkrafttreten des Abkommens weitergezahlt. Artikel 4 des Zustimmungsgesetzes regelt die Leistungsgewährung vor Inkrafttreten des Abkommens. Dabei erstreckt Artikel 4 Abs. 2 Satz 1 die bereits im Abkommen für Pflichtleistungen enthaltend Beschränkung der Verpflichtung zur Nachzahlung von Renten für Zeiten vor 1. Mai 1976 auf einen Zeitraum von 4 Jahren auch auf die Ermessensleistungen des § 13 FRG. Ausserdem sind die deutschen Träger zur Nachzahlung für diese höchstens 4 Jahre für solche Arbeitsunfälle oder Berufskrankheiten nicht verpflichtet, deren Entscheidung ein polnischer Versicherungsträger übernommen hat oder bei Erreichung eines entschädigungspflichtigen Grades der Erwerbsminderung zu übernehmen hätte. Diese Beschränkung war erforderlich, da die Rechtsfrage, ob die ehemaligen Ostgebiete 'Gebiet eines auswärtigen Staates' im Sinne des § 13 FRG sind, durch die Rechtsprechung noch nicht geklärt ist. Nach ihrer Klärung könnte sich eine Nachzahlungsverpflichtung der Ermessensleistungen bis zum Inkrafttreten des Abkommens ergeben, die in dem geschilderten Sinne eingeschränkt ist”.

⁴⁵ Tekst orzeczenia w: *Stosunki rentowe PRL—RFN...*, s. 109 i nast.

zobowiązanie do równego traktowania obywateli polskich na mocy konwencji MOP nr 19. RFN zobowiązała się bowiem do objęcia postanowieniami konwencji MOP nr 19 jedynie tych wypadków przy pracy, które miały miejsce na jej obszarze lub w Berlinie Zachodnim⁴⁶.

Jan Barcz

KONCEPCJA PROGRAMOWA PARTII ZIELONYCH W RFN

„Zniszczenie podstaw naszego życia i pracy oraz likwidacja swobód demokratycznych osiągnęły tak istotne rozmiary, że narzucają one konieczność stworzenia zasadniczej alternatywy w stosunku do dotychczasowych kierunków rozwoju gospodarki, polityki i społeczeństwa”¹.

Przekształcenie się ruchów obywatelskiego protestu w czynnik destabilizujący i zakłócający dotychczasowe, sprawne funkcjonowanie zachodnioniemieckiej demokracji parlamentarnej, świadczyło o zaistnieniu stanu głębokiego konfliktu społecznego spowodowanego m. in. a) przemianami o charakterze strukturalnym, zachodzącymi stopniowo w gospodarce zachodnioniemieckiej²; b) zróżnicowanym podejściem do zagadnień postępu technicznego i technologicznego oraz do ich społecznych konsekwencji³; c) narastającym poczuciem wyobcowania obywateli i zdecydowanie niechętnym stosunkiem do projektowanych i realizowanych w ich bezpośrednim otoczeniu inwestycji przemysłowych, architektonicznych i urbanistycznych⁴; d) oczekiwaniami i priorytetami związanymi z postulowaną powszechnie tzw. nową jakością życia; e) chęcią bardziej powszechnego uczestniczenia w procesie przygotowywania i podejmowania decyzji społecznych, politycznych i gospodarczych⁵; f) niemożnością pogodzenia się wyborców i zwolenników Zielonych z sytuacją ekonomicznego wyzysku i społecznego ucisku, panującą w większości państw trzeciego świata⁶.

⁴⁶ K. Burchardt, *op. cit.*, s. 216.

¹ *Die Grünen - Das Bundesprogramm*. Bonn 1981, s. 4.

² Mam tutaj głównie na myśli wyraźny spadek ilości nowo tworzonych miejsc pracy oraz powiększenie się liczby osób zagrożonych z uwagi na postęp techniczny i technologiczny częściowym bezrobociem o strukturalnym charakterze.

³ O ile postęp techniczny traktowany był wcześniej jako czynnik humanizujący procesy produkcyjne, to w drugiej połowie lat siedemdziesiątych zaczął on poważnie zagrażać poczuciu indywidualnego bezpieczeństwa socjalnego i związanego z nim stanu „posiadania” konkretnego miejsca pracy.

⁴ Zieloni wypowiadali się wielokrotnie przeciwko charakterystycznej dla społeczeństwa przemysłowego gigantomanii gospodarczej i urbanizacyjnej. Patrz: *Umbau der Industriegesellschaft*, ss. 31 - 33, Bonn [wydanie niedatowane]

⁵ Wraz z rozwojem przeświadczenia o narastającym zagrożeniu środowiska naturalnego człowieka pojawiło się zrozumienie zasadniczej sprzeczności między wolnokonkurencyjną zasadą rentowności produkcji i kategorią zysku, a pojęciami interesu, dobra i pożytku społecznego. Stanowiło takie źródło w konsekwencji liczne postulaty konieczności szerszego współdecydowania obywateli (*Mitbestimmung*) w sprawach dotyczących produkcji, zarządzania i dystrybucji. „W zasadzie idzie głównie o to, żeby bezpośrednio zainteresowani sami podejmowali decyzje o tym, co, gdzie i kiedy powinno być produkowane”. Patrz: *Bundesprogramm*, s. 7.

⁶ Wkrótce po utworzeniu partii pojawiły się w jej programach postulaty dokonania zasadniczej zmiany form, metod i treści polityki zagranicznej Republiki Federalnej Niemiec, a zwłaszcza przewartościowania jej stosunków z państwami rozwijającymi się. Jak wyżej, ss. 18 - 21.